

H. Nagy Péter

Descartes és az evolúció

Utószó

Ha megkérnénk egy neves irodalomtörténészt, hogy soroljon fel olyan, a 20. század második felében született regényeket, melyeknek három magyar fordítása is elkészült már, alighanem bajban lenne. Nos Philip K. Dick kultikus alkotása, az *Álmodnak az androidok elektronikus bárányokkal?* immáron ezen művek közé tartozik. A szöveg első átültetése, Gálvölgyi Judit nem túl precíz fordítása (*Elektronikus bárány*) a nemrégiben újraindult Interpress Magazinban jelent meg két részletben, még anno az „átkosban”; majd ezt követte a Valhalla Páholy kiadásában Szántai Zsolt – az előbbinél sokkal megbízhatóbb – munkája (*Álmodnak-e az androidok elektromos bárányokról?*), mely kiadvány fedőlapján és gerincén a regény címénél jóval nagyobb betűkkel, kiemelve a *Szárnyas fejvadász* felirat – a Marvel Comics-ból átemelt logó – szerepelt. Bár a magazinbeli változatot is a Ridley Scott filmből vett képek illusztrálták, az utóbbi esetben a kiadói szándék még nyilvánvalóbb volt: a *Blade Runner* sikere feltehetően pozitívan hat vissza a regény olvasottságára, így módon növelni lehet a példányszámot. A szöveg harmadik fordítása, Pék Zoltán szakavatott teljesítménye – az Agave közreadásában – pontosság és leleményesség tekintetében különbözik mindkét eddigi kísérlettől.

Nem feladatunk itt, hogy összehasonlítsuk a három változatot (ez külön tanulmányt érdemelne), egyetlen momentumra azonban érdemes utalnunk. A Pék Zoltán által pontosan visszaadott nevek és állandó jelzőik a Gálvölgyi Judit-féle – egyébként happy enddé torzított – verzióban még egészen máshogy néztek ki. Kedvenc példáim közé tartozik, hogy a magazinban közzétett szövegben a „szovjet zsaru” (Polokov android) – következetesen – ázsiai, majd később – következetlenül – európai illetőségű alakként említődik, ráadásul francia hangzású nevet visel (Polieux). A képlet világos: az akkori kultúrideológia feltehetően nem tűrhette, hogy a szovjet rendőrség olyan kétes erkölcsű, laza irányítású intézményként tűnjön föl, amelybe könnyedén beszivárognak az androidok. A cenzúra itt még egy sci-fi-regény esetében is működött, hiszen Dick alkotása – sok más művéhez hasonlóan – a megírásához képesti közeljövőben játszódik. A szocialista érában viszont holmi posztapokaliptikus vízióknak a történelem belátható horizontján természetesen nem szabadott feltűnnie. De ezzel már el is érkeztünk a szóban forgó szöveg – korántsem idealizáló – jövőképehez. Kezdjük hát ezzel rövid eszmefuttatásunkat, mely mindössze néhány olyan összefüggés felvázolására vállalkozik, mely kiindulópontul szolgálhat a regény értelmezéséhez.

Az *Álmodnak az androidok elektronikus bárányokkal?* egy globális katasztrófa (Terminus Világháború) utáni Földön játszódik. Az emberiség nagy része emigrált más planétákra, az anyabolygón igen magas a nukleáris szennyezettség, az állatfajok többsége kihalt, mindent elborít, sőt önálló életre kel a szemét. Olyan multinacionális nagyvállalatok és kiszolgáló egységeik uralják a világpiacot, melyek az állatok helyébe lépő másolatok és az emberekhez mindinkább hasonlító androidok gyártására rendezkednek be (utóbbiakat elsősorban a kolóniákra exportálják). A szökött replikánsokat fejvadászok üldözik, míg a földi népesség lelkéért egy multimedialis showműsor (Buster) és egy kétes eredetű kollektív hit (Mercer) verseng. Ebben a situációban bomlik ki a történet két főszála: Rick Deckard fejvadász Marsról szökött,

Nexus 6 típusú veszélyes androidok után kutat; J. R. Isidore vállalati sofőr pedig megpróbálja bújtatni az utolsó három szökevényt. Míg előbbit az igazi állatok vásárlására fordítható fejpénz hajtja, addig az utóbbit az emberekkel való kapcsolattartás távlata vezérli. Első ránézésre a regény két tömegkulturális műfajt variál, science fiction környezetben játszódó krimiként olvasható. Az akció bonyolítása, a detektívtörténet logikai sémáinak kifuttatása és a futurisztikus kelléktár szemléltetése helyett a kérdések azonban egészen másra terelődnek.

A regény egyik alapmondatát az egyik mellékszereplő, Milt Borogrove, az Állatkórház szerelője fogalmazza meg; így hangzik: „a másolatok kezdenek túl valóságosak lenni”. A mesterséges és a természetes létezők közti párhuzamok és differenciák játéka folyamatosan átszövi a mű cselekményét, lépten-nyomon előkerül a párbeszédekben, felbukkan a szereplők tudatában. Hogy miképpen lehet különbséget tenni az eredeti és a másolat, ember és android között, annak egyik figyelemre méltó példája a Voight-Kampff Empátia-teszt, melynek segítségével ki lehet mutatni a szimulált reakciókat, az álemlékeket (és az „érzelmi sivárságot”). Vegyük szemügyre kicsit közelebbről azt a jelenetet, amikor Deckard megérkezik a Rosen Társasághoz, hogy elvégezze a vizsgálatot. A teszt egy olyan kérdéssorozatra épül, amely alapján kideríthető, hogy bizonyos szituációk az alanyból kiváltanak-e – és ha igen, milyen szinten – empátikus reakciókat.

(Az empátia az *Oxford English Dictionary* definíciója alapján „a rajtunk kívüli lévő dolgok vagy érzések megértésének, illetve tapasztalataiba való behatolásának képessége”. Vagyis az empátián keresztül tudjuk és érezzük azt, amit más emberek tudnak és éreznek. A regény elbeszélője ezt ekképpen tematizálja: „Annak idején Rick arra jutott, hogy az empátia kizárólag a növényevőkre korlátozódik, vagy legalábbis olyan mindenevőkre, akik el tudják hagyni a húst. Hiszen végeredményben az empátia elmosza a határokat vadász és áldozat, győztes és legyőzött között. Ahogy a Mercerrel történő fúzióban mindenki egyszerre menetel felfelé, vagy ha a ciklus véget ér, egyszerre zuhan alá a sírvilágba. Furcsa módon ez egyfajta biológiai életbiztosítás, csak éppen két éllel. Ha egy élőlény örömet érez, az összes többi életébe is jut belőle. Viszont ha valaki szenved, akkor azt a többiek sem tudják kirekeszteni. A hordaállat, mint amilyen az ember, ezáltal magasabb túlélési arányt ér el; egy bagoly vagy kobra viszont belepusztul. Az emberszerű robot nyilván a magányos ragadozók közé tartozik.”) A regény egyes szereplői szerint tehát az empátia volna az a specifikum, amelyre android nem képes, pontosabban nem tudja maradéktalanul szimulálni. Másfelől viszont attól még valaki nem replikáns, hogy nem érez empátiát („az emberek egy kis csoportja nem menne át a teszten” – fogalmazza meg Bryant felügyelő).

A nyomozás megkezdése és a Rosen Társaság jövője azon múlik, hogy a teszt működik-e. Nézzük a lehetőségeket, hiszen ezekből származnak a regény alapkonzfliktusai. Ha a teszt sikeres, akkor a rendőrség jól végzi és végezheti is eddigi munkáját, de a termékvédelem miatt a gyártóval ellentétbe kerül, mivel ez utóbbi célja az embertől megkülönböztethetetlen android kifejlesztése. Ha a teszt sikertelen, annak kétféle következménye lehet. Egyfelől – amennyiben a vizsgálat androidként azonosít embert – bebizonyosodik, hogy a rendőrség bizony nem áll a helyzet magaslatán, ugyanis embereket is likvidált androidok helyett. Másrészt – ha fordítva: emberként azonosít androidot – le kell állni a gyártással, mert a rendőrség nem lesz képes elvégezni a munkáját. Rachael Rosen tesztelése tehát szó szerint élet-halál kérdése, hiszen nem csak az intézmények jövője forog kockán, hanem az is, hogy eltűnik-e a határ ember és android között. A végeredmény – Rachael szintetikus személyiség – azt a lehetőséget engedti érvényesülni, hogy a különbség továbbra is fennáll. A regény

azonban – többszörös csavarok közbeiktatásával persze – arra épül a továbbiakban, hogy ez a határ rendkívül ingatag: Deckard empátiára hajlamos a nőnemű androidok iránt (a Luba Luft-ügy után teszteli magát, s ez bebizonyosodik), míg a replikánsok is képesek valami hasonlóra egymás irányában, sőt mintha az állatokat is egy ehhez hasonló látens funkció különítené el másolataiktól. Emellett a fejedelmek elleni csaliként alkalmazott, azok empátiáját kihasználó Rachael bosszúja – a kecske letaszítása a tetőről – nagyon is emberi gesztus (tudatos fájdalomkózos a másiknak fontos lény megsemmisítése által); míg a hangulatszabályzó rendszerek mesterséges tudattal, érzelmekkel táplálják a városi lakosságot. Ráadásul az empátia vakvá teheti az emberiséget: például J. R. Isidor nem tud különbséget tenni az igazi macska és mesterséges változata, az android és az ember, pók és utánczata között; ahogyan az empátiadozós realitása is illúzióként lepleződik le (az androidok szerint „az empátiaélmény” svindli); vagy ahogyan Deckard nem ismeri fel a regény végén az elektronikus varangyos békát stb.

Van azonban a Voight-Kampff tesztnek egy másik fontos szerepe is. Ez viszont szövegek közötti kapcsolatot jelent, hiszen az elv rendkívüli módon emlékeztet Descartes következő problémájára: „ha volnának olyan gépek, amelyek egy majom vagy más oktan állat szerveivel és külső alakjával bírnának, semmiképp sem tudnók felismerni, hogy nem egyeznek meg mindenben ezekkel az állatokkal. Ellenben ha volnának olyan gépek, amelyek a mi testünkhöz hasonlítanának és a mi cselekedeteinket utánoznák, amennyire erkölcsileg csak lehetséges, akkor mégis volna két biztos eszközünk annak megállapítására, hogy azért mégsem igazi emberek.” Szempontunkból a második teszt érdekes (az első a nyelvhasználat módja volt): „A második az, hogy habár néhány dolgot éppolyan jól vagy talán még jobban csinálnának, mint akármelyikünk, de okvetlenül csődöt mondanának másokban; ebből pedig megtudnánk, hogy nem tudatosan cselekszenek, hanem csak szerveik elrendezésénél fogva. Míg ugyanis az ész egyetemes eszköz, amely minden esetben feltalálja magát, addig ezeknek a szerveknek minden különös tevékenység számára különös berendezésre van szükségük; ennél fogva erkölcsileg lehetetlen, hogy annyiféle berendezés legyen egy gépben, hogy az élet minden helyzetében úgy tudjon cselekedni, mint mi tudunk értelmünk segítségével.”

Az idézet természetesen az *Értekezés a módszerről* (1637) című bevezetőből származik, abból a módszertanból, amely az újkori filozófia egyik alappillérenek számít. Világos, hogy a Voight-Kampff teszt ennek a szöveghelynek és látásmódnak a paródiájaként is felfogható. Ugyanakkor a Rick Deckard által megtett út – a „bürokratikus mézárólástól” a depresszióig – rávilágít arra, hogy az empátia szintjei (Voight-Kampff Alterált Skála) még ha lehetővé teszik is az emberi és a mesterséges tudat szétválasztását, folyamatos paradoxonokhoz vezetnek az emberi elmében. (Zárójelben ide kíváncsok, hogy a Descartes párhuzam felvillantása azért sem önkényes értelmezői lépés, mert a regénybeli főhős neve különös módon emlékeztethet a filozófus nevének hangzására: Deckard kiejtve „Dékárd”, Descartes kiejtve „Dékárt”.) Dick alkotása már innen nézve is összetettebbnek tűnik, mint a hagyományos science fiction krimi, ám a fentiekkel kapcsolatban egy másik példát is említhetünk.

Elsősorban ne arra gondoljunk, hogy milyen fontos a regényben mondjuk a Mozart- és a Munch-párhuzam vagy az entrópiára való utalás (persze, hogy fontos, az utóbbi például nagy karriert fut be az amerikai prózában), hanem arra, hogy az empátia ürügyén miként merül fel egy következő kardinális jelentőségű probléma, az evolúció kérdése (Deckard és Isidore egyaránt eltöpreng egy-két alkalommal a dilemmán; sőt az előbbi cro-magnoni vadászként írja le Rachael alakját). Az állatok

tömeges kihalása, a Nexus generáció megállíthatatlan fejlődése, továbbá az, hogy az emberi specifikum leáldozóban van (mivel az empátia a természetes kiválasztódás eredménye lenne), illetve a DNS állomány degenerálódása stb. – mind arra terelheti a figyelmet, hogy olykor megváltozhatnak az evolúció szabályai. Ha a regényt ennek fényében olvassuk, érdekes következtetésre juthatunk, melyet maximálisan alátámaszt a kortárs neodarwinizmus. Richard Dawkins *Az önző gén*, majd *A vak órásmester* című opusaiban felveti a genetikai hatalomátvétel lehetőségét. Ez a megvilágító erejű teória arra épül, hogy az öröklődést olyan önmásoló „szervezetek” is biztosíthatják, mint például az információmintázatok. Még hozzá olyanok, melyek nem csak ivarsejtekben vagy agyakban, hanem – és számunkra most ez a lényeges – mesterségesen előállított termékekben is boldogulhatnak. Dawkins – a génektől megkülönböztetendő – mémeknek nevezi ezeket az entitásokat. (A „mém” szó a görög „miméma” – „utánzás” – rövidítése, 1976 óta „kulturális gén” értelemben használatos és rendkívüli gyorsasággal szaporodik.)

Az információk tehát terjeszthetik magukat agyról agyra, agyról könyvre, könyvről agyra, agyról számítógépre, számítógépről agyra, számítógépről számítógépre. Eközben mutálódhatnak is, azaz kifejthetnek olyan hatást, amely megváltoztathatja a másolódás alapegységét. „S ha egy újfajta replikátor hatalomátvétele kezdetét veszi – mondja az oxfordi tudós –, akkor elképzelhető, hogy ez odáig jut, hogy szülő DNS-ét (...) messze maga mögött hagyja. Ha így van, akkor szinte biztosak lehetünk abban, hogy a számítógépek befutnak. Lehetséges, hogy egy távoli napon intelligens számítógépek gondolkodnak majd saját elveszett eredetükről? Egyikük talán abba az eretnek igazságba fog botlani, hogy az életnek valami távoli, korai formájából származnak, amely szerves, szén alapú kémiában gyökerezik, és nem saját testük szilícium alapú elektronikus elveiben.” Dick regényét olvasva joggal fogalmazhatjuk át a kérdést, miért ne lehetnének ezek az önmaguk eredetén tűnődő lények – empátia, ész egyetemessége ide vagy oda – androidok...

Ha tehát az *Álmodnak az androidok elektronikus bárányokkal?* című klasszikusban nem csak a párhuzamok, szerepcserék, tükröztetések stb. játékára figyelünk föl (bár ezek nagyon izgalmasak), hanem a fentebb említett, rejtettebb dimenziók mellett sem siklunk el, akkor Dick alkotása olyan műként lesz olvasható, melynek jövőképénél és az emberi tényezőhöz való viszonyánál érdemes lesz újra és újra elidőznünk. Egyáltalán nem csodálkoznék azon, ha ezt a szöveget majdan poszthumán bio-filozófiai regényként tartaná számon az irodalomtörténet.